

NƏVİZADƏ ƏTAYİNİN “HƏFT XAN” MƏSNƏVİSİ

Lalə Paşayeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: laləpashayeva1989@gmail.com

Annotasiya. Türk Divan ədəbiyyatının sonuncu “Xəmsə” yazarlarından biri kimi tanınan qüdrətli şair Nəvizadə Ətayı XVII əsrin sonlarında İstanbulda dünyaya gəlmişdir. Məqalə Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin görkəmli türk xələfi Nəvizadə Ətayinin “Həft xan” əsərinə həsr olunub. XVII əsr Osmanlı imperiyasının hüdudlarında yaşayıb, yazıb-yaradan şair, Nizamiyə və onun dördüncü poeması “Həft peykər”ə dair şəxsi fikirlərini bildirərək nəzirə yazmışdır. “Həft xan” məsnəvisi ilə ustad şairin yuxarıda adını çəkdiyimiz əsəri arasında bəzi oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Məqalədə poema ilə bağlı bir sıra nüanslar göstərilib şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Nizami, Ətayı, Osmanlı ədəbiyyatı, “Həft xan”

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 09.11.2023; qəbul edilib – 22.11.2023

NEVIZADE ATAYI'S “HAFT KHAN” MASNAVI

Lala Pashayeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: laləpashayeva1989@gmail.com

Abstract. The powerful poet Nevizade Atayi, known as one of the last “Khamisa” writers of Turkish Divan literature, was born in Istanbul at the end of the 17th century. The article is dedicated to the work “Haft Khan” by Nevizade Atayi, the famous Turkish successor of Azerbaijan's genius poet Nizami Ganjavi. Thus, the poet, who lived and wrote within the borders of the Ottoman Empire in the 17th century, made a dedication to Nizami and her fourth poem, “Heft Peyker”, expressing his personal opinion. “Haft Khan” has some similarities and differences with the work of the master poet mentioned above. A number of nuances related to Masnavi have been shown and interpreted.

Keywords: Nizami, Atayi, Ottoman literature, “Heft Khan”

Article history: received – 09.11.2023; accepted – 22.11.2023

Giriş / Introduction

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin ölməz “Xəmsə”sindəki məsnəviləri əsrlər boyu Yaxın və Orta Şərq sənətkarlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Şərq bədii fikir tarixində ilk “Xəmsə” yaradıcısı kimi şöhrətlənən şairin özündən sonrakı sənətkarlar üzərində

təsiri ilə Şərq xalqları ədəbiyyatlarında Nizami ənənələrini davam etdirən orijinal nümunələr və Xəmsə nəzirələri yaranmışdır. Ustad şairin məşhur “Xəmsə”sini təşkil edən digər poemalar kimi, “Həft peykər”lə poetik baxımdan səsləşən bir çox poemalar ərsəyə gəlmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Orta əsrlər türk ədəbiyyatında Nizami “Xəmsə”nin digər poemaları kimi, “Həft peykər” mövzusu geniş yayılaraq nəzirə, cavab və tərcümə ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir.

Türk dilində yazılmış və mətnləri əldə olan belə nümunələrə Eşqinin “Həft Peykər” tərcüməsi, Behiştə və ya Həyatının “Həft peykər”i, Əhməd Rizvanın “Həft Peykər”i, Sübhizadə Feyzinin “Həft Səyyarəsi”ni və başqa “Xəmsə” müəlliflərinin əsərlərini nümunə göstərmək olar. Keçmiş qaynaqlarda, təzkirələrdə Ülvü, Qüdsi Çələbi, Həyati, Trabzonlu Ramazan və digərlərinin “Həft peykər” adlı məsnəvilərinin olduğu, lakin hal-hazırda əldə olmadığı bilinir. Bir sıra mənbələrdə bursalı şair Əli Ülvünün “Həft peykər” əsərinin Eşqinin eyniadlı əsəri ilə oxşar olduğu göstərilir. Bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar Ülvünün məhz Eşqi olduğu fikrini irəli sürdükləri üçün məsnəvinin də bənzər olmasının mümkün sayıla bildiyini düşünürlər. Eşqi əsərin əvvəlində sultanın əmriylə bu işlə məşğul olduğunu bildirir. O, XV əsrdə II Murad və II Məhmədin dövründə yaşamışdır. Beləliklə, Eşqi “Həft peykər”i yazan ilk Osmanlı şairi hesab olunur.

Yaradıcılığı XVII əsrə təsadüf edən, yeddi Osmalı sultanlığı – Sultan III Muraddan başlayaraq, sultan IV Muradın dövründə yaşayan, daha çox məsnəvi şairi kimi tanınan Nəvizadə Ətəyi də Nizami Gəncəvinin davamçılarından.

Əlmövla Ataullah ibn Əlmövla Nəvi ibn Nasuh 1583-cü ildə Anadolu bölgəsində dünyaya gəlmişdir. Nəvizadə adı ilə tanınmışdır. Atası Nəvi Yəhya III Məhməd dövrünün görkəmli alimlərindən olmuşdur. Osmanlı ilahiyyatçısı və şairi kimi məşhurlaşmışdır. İlk təhsilini atasından alan Ətəyi onu erkən yaşlarında itirmişdir. Ətəyi atasının çox yaxın dostu Baki və dövrünün nüfuzlu şəxsləri ilə tanış olmuşdur.

Uşaqlıqdan ədəbi mühitin təsiri altında yetişən Ətəyi müntəzəm mədrəsə təhsili görmüş, ərəb və fars dillərini dərinlən öyrənmişdir. Ətəyi zamanın tələbinə uyğun olaraq yazılarında daha çox bədii tərkibləri, təhkiyədəki müvəffəqiyyəti, zərif yumorları, eşqin dərin izzatlarının təsviri və yeri gəldikcə yerli xüsusiyyətləri mövzuya daxil etməyə meyil göstərmişdir.

Ətəyi Nizamidən beş əsr sonra yaşasa da, daima ustad şairə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Əsərləri arasında “Həft peykər”ə nəzirə olaraq 1627-ci ildə altı ay müddətinə tamamladığı “Həft xan” adlı məsnəvi yalnız hekayə ehtiva etməsi baxımından Nizami Gəncəvinin poemasına bənzəyir. Bildiyimiz kimi, “Həft peykər” əsərinin əsasını yeddi hekayədən ziyadə Bəhrəmin həyat və sərgüzəştləri təşkil edir. Hətta mənbələrdə bəzən “Bəhramnamə” də adlanır. Şair bütün əsər boyunca Bəhrəmin həyatı və qəhrəmanlıqlarını ön planda nümayiş etdirir. Yeddi hekayə isə yeddi ölkədən gətirilmiş yeddi şahzadə gözəlin dili ilə Bəhrama nəql edilir. Ancaq Nəvizadə Ətəyinin “Həft xan” məsnəvisinin ən əhəmiyyətli qismini yeddi hekayə təşkil edir. Hekayələrin mövzuları tamamilə fərqlidir. Şair bədii xəyalının məhsulu olan əhvalatlar üzərində işləyərək maraqlı sənət əsəri yaratmışdır. “Həft xan” əsərində hekayələrin məzmun və qəhrəmanları həyatı olmaqla bərabər, başdan-başa romantik xarakterlərə malikdirlər. Lakin romantik hekayələrdə eşqin bütün özəllikləri və ələlxüsus izzatları məharətlə təqdim edilmişdir.

Olduqca uzun müqəddimə ilə başlayan əsərdə sıra ilə tövhid, minacat, nəti-şərif, mirac, IV Muradın, Rumlu hərbi Əxizadə Hüseyn Əfəndinin mədhləri gəlir. Bundan sonra əsərin yazılma səbəbi klassik tərzdə izah edilir. Bu hissədə Ətəyi Nizami Gəncəvinin böyük ustad, uca şəxsiyyət olduğunu xüsusi vurğulayaraq, bilici ustadın “Həft peykər” əsəri ilə qarşılaşdığını oxucuya belə çatdırır.

*Heft-Peyker huçeste namı idi
Nazımı şeyh-i fen Nizami idi
Ne Nizami ki hamsesin gerdün
Heft Seyyareden bilürdi füzun [4, s.141]*

(Kitabın gözəl adı “Həft Peykər” və onu nəzm edən də elmlərin şeyxi Nizami idi. Elə bir Nizami ki, fələk onun “Xəmsə”sini yeddi ulduzdan daha yüksək tanıyır (bilir)).

Ətəyi ustad şair haqqında yüksək fikirlərini ifadə etdikdən sonra bəzi iradlarını da dilə gətirməkdən çəkinmir. Belə ki, şair bahar günündə dostları ilə çəmənləkdə süfrə açıb gülüb-

əylənirdilər. Bu zaman yoldaşlardan biri özü ilə gətirdiyi Nizami Gəncəvinin “Həft peykər” məsnəvisini çıxardaraq, oradan bir hekayəni ətrafındakılara oxumağa başlayır. Hekayəni diqqətlə dinləyən Ətəyi əsərə qarşı üç cür etirazı olduğunu bildirir.

*Üç su`al eyleyüp fakirane
Yek-be-yek dedim anda yarana* [4, s.141]

(*Acizənə üç sual edib elə ordaca dostlarıma bir-bir bildirdim*).

I – Nizami öz əsərində daha çox Bəhram şahın mədhinə diqqət yetirərək, eşqi ikinci plana salıb.

*Medh-i Behram Şaha etmiş meyl
Eylemiş padişah-ı aşk-ı tufeyl* [4, s.141]

(*Bəhram şahın mədhinə meyil göstərərək, hökmdarı eşq tufeylisi etmiş*).

II – Nizaminin daima qadın eşqindən bəhs etməsinə qəti etiraz bildirilir. Eşqin qüdsiyyətini kölgədə qoyduğundan saf sevgi sayılmaz.

*Ehli-i hikmet bu kavle ka`ıldür
Zene ma`il zinaya ma`ıldür* [4, s.143]

(*Hikmət əhli bu fikirdədir ki, qadına meyil zinaya meyildir*).

III – Ətəyiyə görə, aşiqdə eşq bir dəfə alovlananda artıq o aşiqdə ağıl hökm sürməyəcəyindən vücudunu və kainatı unudub ibanəyə çevrilir. Həmin aşiqin Bəhramın müxtəlif rənglərdəki yeddi saray kimi evlərə artıq ehtiyacı qalmaz. Təbiət aləmində o rəngli köşklərin yerlərini tutacaq bir çox gözəlliklər, cürbəcür mənzərələr mövcuddur.

*Aşk terk-i ser-i emanidür
Belki mahv-ı vücud-i fanidür* [4, s.142]

(*Eşq bütün məqsədləri tərk etmənin başıdır, bəlkə də fani olan vücudun məhv olmasıdır*).

Ətəyi etirazlarını bildirərkən dostları ondan yeni əsər yazıb, bu iddialarını sübut etməsini israrla xahiş edirlər və nəhayət, şair onların dediklərini qəbul edir. Lakin belə ağır işi necə ərsəyə gətirəcəyini düşünməyə başlayır. Bir gecə o, yuxusunda atasını görür və atası vaxtilə özünə vermiş olduğu feyzi ona xatırladaraq, o yolda irəliləməyi tövsiyə edir.

*Oldı bu vakıa bana hadi
Mesleğim oldı ahır ol vadi* [4, s.152]

(*Bu yuxu mənə yol göstərdi, şairlik vadisi peşəm oldu*).

Ümumiyyətlə, klassik dövr ədəbiyyatına nəzər saldıqda yuxu ilə bağlı fikirlərin geniş yayıldığını görürük. Bəzi şairlər yuxuda onlara göndərilən ismarıqlara inanaraq yola çıxdıqlarını qeyd edirlər. Bundan cəsarət alan Ətəyi bütün gücülə fəaliyyətə başlayır. Bu sırada eyni mövzuda yazılmış Yahya bəyin “Şahü-gəda” adlı məsnəvisindən də bəhs edir. Onu mədh etməklə bərabər, məşuqun adını bildirməsinə də etiraz edir. Həmin müqəddimələrdən sonra kitabın əsas mövzusu gəlir.

Əsərin məğzi İstanbulda yaşayan aşiqin təsviri ilə başlayır. Vaxtilə alim və zat olan gənc bir gözələ vurulur və artıq işi-gücü ah edərək ağlamaq olur, viranələrdə yaşamağa başlayır, sevgilisinin adını heç dilə gətirməyərək yalnız canım, ürəyim deyə fəryad edir. Görənlər bu cür pərişanlıqdan onu qurtarmağa çalışırlar. İstanbulun ayrı-ayrı səmtlərindəki övliyə türbələrindən və ya havası, suyu, mənzərəsi gözəl yerlərdən bəhs edərək bəlkə oralara aparılsa, şəfa tapacağını düşünürlər. Lakin ağılla verilən bu məsləhətlər ona təsir etmir. Nəyahət, hamı çəkilib gedir. Aşiqin ən sadıq yeddi dostu yanında qalır. Bunlar dostların xəstəliyinin eşq olduğunu anlayırlar. Dərman və təbibin buna fayda verməyəcəyini bildiklərindən yenə eşq yolunda ona təsəlli verəcək çarə axtarırlar. Hər biri fərqli eşq hekayəsi danışaraq dostuna təskinlik verməyə çalışır. Bu yeddi dostun danışdığı həmin hekayələr “Həft xan” məsnəvisinin əsas mündəricəsini təşkil edir.

Nizaminin “Həft peykər”ində yeddi hekayənin hər biri Bəhramın tikdirdiyi yeddi müxtəlif rəngli saraylarda yeddi iqlim padişahlarının qızları tərəfindən danışılır. Ətəyi isə, təbiət aləminin gecəsi, gündüzü, ay işığı, yağışlı səması və başqa bu kimi təbiətlə bağlı hadisə və cisimləri bir yerə toplayaraq, şahzadə gözəllərin saraylarındakı rənglərlə müqayisədə hekayələri aşiqin dostlarının dili ilə nəql edir. Bu yeddi hekayədən birincisi və yeddincisi o dövrdəki Osmanlı hüdudları içərisində cərəyan edir. Aradakı digər

beşi isə Mahan, Qəznə, Bağdad, Mahan, Rey, Bəlx şəhərlərində baş verir.

Klassik ədəbiyyatın təsvir vasitələrinin demək olar ki, hər növü müntəzəm olaraq onun məsnəvilərində özünü göstərir. “Həft xan” poeması tamamilə eşq mövzusu üzərində qurulmuş və əsərin sonunda şairin də söylədiyi kimi, eşqin iztirabları, hicran dərдинin dözülməzliyi orada təsvir edilmişdir. Hekayələr əsas etibarilə maraqlı hadisələr olmaqdan çox, eşq aləminə xas olan müxtəlif hissələrin təsvirinə uyar olsun deyər tərtib edilmişdir. Məzmununda romantik şəxsiyyətlər, xəyali səhnələr və hətta baş verməsi mümkün olmayan əhvalatlarla qarşılaşdıqda, bütün bunlar ancaq eşqlə bağlı olub hissələrin ifadəsinə xidmət edir. Ətayı eşqlə bağlı duyğuları qürur və ciddi, incə zərəfətlə oxucuya təqdim edir.

Hekayələrdə keçən şəxsiyyətlər, hər şeydən əvvəl, aşiq tipləridir. Bunlar hiss etibarilə hər zaman bir-birinə oxşayırlar. Onların eşqə tutulmalarını və bu yoldakı zəifliklərini təsvir edərkən Ətayı sevgi ilə birgə bəzi incə lətifə və yumoristik səhnələr yaradır. Aşıqlərin çəkdiyi iztirabları, eşq yangısını daim böyük həssaslıqla oxuculara çatdırır.

Sevgililər qeyri-adi gözəllikləri ilə də çox vaxt bir-birlərinə bənzədilir. Onlar çox naz edirlər və daima sonda aşıqlərinə qovuşurlar. Bundan başqa, əsərdə müsbət və ya mənfi insan tipləri iştirak edir. Bu tiplər təsvir edilərkən, məsələn, hiyləgər tipi ola biləcəyi qədər məkrli, kələkbaz kimi göstərilir. Şair bunların xislətini də xarici görünüşlərinə uyğun təsvir edir. Çirkin təsvirində isə yetərincə qüsurly insan nümayiş etdirilir. Məsələn, çirkin təsviri ilə bağlı bir beytə nəzər salaıq:

*Bir kızı var idi yanında anın
Aks-i ayinesi idi peri-zenin
Anaya gayet ile benzer idi
Div görse anacığum der idi [4, s.79]*

Yuxarıdakı beytdə də qız və ananın qorxunc görünüşlərindən hətta divin belə qorxaraq ürpəşəcəyi göstərilir.

Ətayı poetik təsvirlərə müvəffəq ola bilmək üçün hekayələrin tərtibində böyük məharət göstərir. Çox vaxt hadisənin baş verdiyi məkanı xatırlayaraq, hekayəyə o yerin kiçik təsviri ilə

başlayır. Hekayə qəhrəmanının baş süjetini ən əsaslı xətlərlə göstərdikdən sonra hadisənin içində cərəyan ediləcək əhvalatı ora daxil edir.

Sevgilinin nazı və araya girən bədxislət insanların fitnə-fəsadları, uğursuzluqlar, təsadüflərdən doğan ayrılıqları yaradan eşq iztirablarının məharətlə təsvirindən sonra nəhayət, sevgililərin qovuşması ilə hekayə sona çatır.

“Həft xan”ın birinci hekayəsində (Dastani-siyahi-şeyda) Ətayinin mövzuya giriş tərzi də şairin hekayə məharəti haqqında aydın təsəvvür yaradır. Belə ki, hekayəni sıra ilə başlasaq, öncə hekayənin cərəyan etdiyi məkan və əsas qəhrəmanın təsviri verildiyini görürük. Daha sonra aşiq ilə məşuq bir-birilə qarşılaşır və qarşılıqlı məhəbbət bir çox sınaqlardan keçərək zəfər çalır.

Bütün bunlar əsərdəki yerli xüsusiyyətlərin ən orijinal tərəfini təşkil edir. Ətayinin yaşadığı dövrdə klassik Osmanlı ədəbiyyatı ən yüksək dərəcəsinə çatmışdı. Ərəb-fars dillərindən aldığı kəlmələrlə zənginləşmiş, poeziyaya yaradıcı yanaşmaq, milli ruhu qorumaq kimi meyillər aydın duyulurdu. Lakin demək olar ki, əsərlər Şərq şairlərinin yaratdığı mövzulardan alınmış olurdu. Bu dövrdə dildəki inkişafın yardımı ilə get-gedə şairlərin köhnə ənənələrdən ayrılaraq yerli mövzular axtarmağa başladıklarının da şahidi oluruq.

“Həft xan” məsnəvisinin müxtəlif yerlərində yenə lokal xüsusiyyətlərə təsadüf edirik. “Ağaze ketabe Həftxan” adlı fəsildə təsvir edilən aşiqin tipi – İstanbullu olduğu xüsusilə nəzərə çatdırılır.

*Şehr-i Kostantiniyyə idi yeri
Buldi ol kanda terbiyet güheri [4, s.154]*

(*Məkanı Konstantiyyə şəhəri idi. O mədəndə tərbiyə gövhəri tapdı*).

Yüksək zəkaly və həssas qəlbli şairin doğma vətəninin təbiət gözəlliklərinə yaxşı bələd olduğu anlaşılır. Ətayı İstanbulda dəniz kənarında yaşaması səbəbindən dəniz, fırtına və gəmi təsvirlərini böyük məharətlə işləmişdir. Şair İstanbul sevgisini möhtəşəm məhəbbətlə dilə gətirir.

*Şehr amma ki reşk-i Dar-ı Naim
Taht-gah-ın.ehan-ı heft-iklim
Ademi ademi vü hem-şehri
Mah-rüyanı mihre hem-şehri [4, s.54]*

(Elə bir şəhərdir ki, cənnət ona həsəd edər, yeddi iqlimin padişahlarının paytaxtıdır. Adamları mədəni şəhər insanlarıdır, gözəllər isə gü-nəş ilə həmşəhərlidir).

Yeddinci hekayə bütün hekayələr içində ən çox yerli xüsusiyyətlərinin əhatəsi ilə səciyyələ-nir. Hekayənin ilk qismi İstanbulda, daha son-rası dənizdə xristian dəniz quldurları arasında və dəniz quldurlarının məmləktində baş verir. Nəhayət, yenə İstanbulda bitir.

Nəticə / Conclusion

Nizami Gəncəvinin əsərindən bəhrələnərək yaranan “Həft xan” əsəri haqqında ümumi mə-lumat verməyə çalışdıq. Ətəyinin əsərlərində sıx-sıx təsadüf edilən məhəlli xüsusiyyətlər, tə-biət təsvirləri, hekayələr, mövzular yerli olmaq-la bərabər, təsəvvür və xəyal tərz, məzmun və bədii vasitələr Şərq şeirindən klassik Osmanlı ədəbiyyatına keçmiş üslubu izlədiyini göstərir. “Həft xan” əsərində isə demək olar ki, Nizami Gəncəvinin bütün poemalarının təsirini görmək mümkündür.

Həssas və incə ruhlu şairin hekayələrində aşuqlar vüsala yetişirlər, məsud dünya həyatı keçirirlər və ölürlər. Sevgililər böyük mənəvi çətinliklərdən və hicranlardan sonra öz məhəb-bətlərinə qovuşaraq firəvan ömür sürüb dünya-dan köçürlər. Bəziləri torpağa basdırılır, bəzilə-ri ilana, qarışqaya yem olur və bəziləri isə cən-nətə köçür və əbədi orada yaşayırlar. Bütün he-kayələr bu şəkildən biri ilə bitir.

Ədəbiyyat / References

1. Agah Sırrı, L. (2014). Türk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul: Dergah yayınları.
2. Sadettin Nüzhet, E. (1936). Türk Şairleri. – İstanbul: Suhulet Basımevi.
3. Kortantamer, T. (1997). Nev’î-zâde Atâyî ve Hamsesi. – İzmir: Ege Üniversitesi Yay.
4. Karacan, T. (1974). Nev’îzâde Atâyî, Heft-H’ân Mesnevisi: İnceleme-Metin, Ankara: Sevinç.
5. Yaşaroğlu, M. (1940-1941), Nevizade Atai Heft han mesnevisinin istinsah izah ve tehlili. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
6. Araslı, N. (1980). Nizami və Türk ədəbiyyatı. – Bakı: Elm.
7. Araslı, N. (2004). Nizaminin poetikası. – Bakı: Elm.
8. “Yeddi gözəl”. (1983). (Tərcümə – Məmməd Rahim). – Bakı: Yazıçılar.
9. Араслы, Н. Низами Гянджеви и турецкая литература. – Баку: ЭЛМ ве тахсил, 2021.

МАСНАВИ “ХАФТ-ХАН” НЕВИЗАДЕ АТАИ

Лала Пашаева

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: lalepushayeva1989@gmail.com

Резюме. Могущественный поэт турецкой диванной литературы Невизаде Атайи, известный как один из последних авторов “Хамса”, родился в Стамбуле в конце 17 века. Статья посвящена произведению “Хафт-хан” Невизаде Атайи, известного турецкого последователя гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Поэт, живший и писавший в пределах Османской империи в XVII веке, сделал посвящение Низами к его четвертой поэме “Хефт Пейкер”, выразив свое личное мнение. “Хафт-хан” имеет некоторые сходства и отличия с творчеством упомянутого выше поэта-мастера. Был показан и истолкован ряд нюансов, связанных с маснави.

Ключевые слова: Низами, Атайи, османская литература, “Хафт-хан”